

DRUŠTVENA STVARNOST POSMATRANA IZ PERSPEKTIVE VREDNOSTI

SOCIAL REALITY VIEWED FROM THE PERSPECTIVE OF VALUES

ABSTRACT The aim of the paper is to point out the significance and role of values in the description, analysis, explanation and prediction of social phenomena. Even though values represent one of the basic concepts in the analysis of social reality, empirical research of values in Yugoslavia in the period of socialism (apart from the youth population), was neglected compared to research of social status, structure, stratification, mobility, social and economic inequality, etc. The reason for this, on one hand, lies in the undeniable domination of the Marxist paradigm with native sociologists who gave priority to research of interest, and, on the other hand, in conscious or unconscious tendency to avoid dealing with problems that could potentially bring the researchers into conflict with authorities. After the breakup of Yugoslavia and the entry of newly born societies into the process of post-socialist transformation, value research is again a current and useful topic when it comes to analysis and explanation of this complex and multidimensional process of social change. On the other hand, globalization processes bring a series of social changes reflected through value patterns, which again imposes the need for their more detailed study. The paper will present two complementary paradigms in the research of values, more precisely in studying the interrelations between social changes (in the broadest sense of the term) and the change in the values of different social groups, from those at a micro level (such as generational, socioeconomic, etc) to those at a global level (nation, class, etc).

Key words: values, social phenomenon, social system, post-socialist transformation.

APSTRAKT Cilj rada je da ukaže na značaj i ulogu vrednosti u deskripciji, analizi, objašnjenju i predikciji društvenih pojava. Premda vrednosti predstavljaju jedan od osnovnih pojmova u analizi društvene stvarnosti, empirijska istraživanja vrednosti u Jugoslaviji u periodu socijalizma su (izuzimajući populaciju mladih), bila relativno zapostavljena u odnosu na istraživanja društvenog položaja, strukture, stratifikacije, pokretljivosti, društvenih i ekonomskih nejednakosti i t.s.l. Razlog za to, s jedne strane, leži u neprikosnovenoj dominaciji marksističke paradigme kod domaćih sociologa koja je davala prednost istraživanju interesa, a s druge strane, u (ne)svesnom izbegavanju istraživača da se bave problemima koji bi ih potencijalno mogli dovesti ih u sukob s vlastima. Raspadom Jugoslavije i ulaskom novonastalih društava u proces postsocijalističke transformacije istraživanja vrednosti postaju ponovo aktuelna i korisna tema kad je u pitanju analiza i objašnjenje ovog složenog i višedimenzionalnog procesa društvenih promena. S druge strane, globalizacijski procesi donose niz društvenih promena koje se reflektuju kroz vrednosne obrazace, što opet nameće potrebu njihovog detaljnijeg proučavanja. U radu će se predstaviti dve komplementarne paradigme u proučavanju vrednosti, tačnije u proučavanju međuodnosa između društvenih promena (u najširem smislu reči) i promena vrednosnih orijentacija različitih društvenih grupacija, od onih na mikro nivou (kao što su npr. generacijske, socio-ekonomske i druge) do globalnih (nacija, klasa, itd).

Ključne riječi: vrednosti, društvena pojava, društveni sistem, postsocijalistička transformacija.

Uvod

Društvenoj nauci je trebalo dugo vremena da usvoji stav da su vrednosti i vrednosne orijentacije legitiman predmet društvenih istraživanja. Poznato je da su O. Kont i neki drugi društveni naučnici (E. Tičiner, Dž. Votson) smatrali da vrednosti nisu i da ne treba da budu predmet društvenih nauka jer se nauka bavi isključivo činjenicama (uporedi Pantić 1990: 7). Premda je u današnjoj nauci prihvaćeno mišljenje da vrednosti počivaju na subjektivnim stavovima koji su ne samo promenjivi, nego su neretko zasnovani na emotivnim ili čak iracionalnim osnovama, više se ne postavlja pitanje da li se vrednosti mogu proučavati. Većina autora danas prihvata stav da je vrednosno neutralna nauka iluzija¹ i da je striktno razdvajanje činjenica od vrednosti nemoguće. Drugim rečima, prevagnuo je stav da vrednosti mogu biti predmet naučnih istraživanja. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što determinišu ljudsko ponašanje.

Dirkem je smatrao da sociologija može donositi naučno utemeljene vrednosne sudove o društvu. U predgovoru knjige *O podeli društvenog rada*, Dirkem (1972: 79) piše da „postoji izvesno stanje moralnog zdravlja koje je jedino nauka pozvana da odredi“. U *Pravilima sociološkog metoda* on celovitije razmatra epistemološke osnove takve nauke, smatrajući da je mogućnost uplitanja nauke u društveni život moguće jedino ako se naučno mogu razlikovati „normalne“ i „patološke“ društvene pojave (uporedi Milić, 1996: 115). Predmet sociologije su društvene činjenice, a to su načini delovanja, mišljenja i osećanja koji su „vanjski“ u odnosu na pojedinca, koji vrše prinudu nad njim i kontrolišu njegovo ponašanje. Drugim rečima, sociologija proučava kulturu društva, a to je onaj sadržaj koji je masovno usvojen i koji je aktivno prisutan u svesti najvećeg broja pripadnika društva, što je nazvao „kolektivnom svešću“. Kolektivnu svest čine običaji, moral, pravo, religijski propisi, a nakon što ih pojedinac tokom socijalizacije usvoji, oni bivaju duboko ukorenjeni u individualnu svest i on ih počinje doživljavati kao deo sebe, kao emanaciju određenih vrednosti (Milić, 1989). Dirkem društvo doživljava kao homogenu i čvrsto integrisanu zajednicu pojedinaca iz kojih proizilazi zajednički moral i društvene vrednosti. Problematičnost takvog koncepta je u tome što ne poklanja dovoljno pažnje činjenici da napredak društvene podele rada ne mora nužno voditi čvršćoj integraciji društva, nego da se društvo može konstituisati kao zajednica suprostavljenih društvenih grupa, koje imaju nepomirljive interese, što odgovara stanju u savremenim industrijskim društvima. U takvoj situaciji, formiranje i artikulisanje „kolektivne svesti“ dominantno zavisi od političke volje i moći vladajuće grupe (uporedi Pešić, 2016: 24–25).

Veber je tokom većeg dela svoje naučne karijere žestoko branio stav o vrednosnoj neutralnosti u društvenim naukama. Po njemu, sociološko istraživanje je društveno delanje, a svako delanje je usmereno nekim ciljevima,

¹ Sporovi u sociologiji su se više vodili oko toga da li je takva nauka moguća, nego da li je poželjna (Todorović, Nedović 1996: 218).

vrednostima i interesima. Stoga je, umesto prikrivanja, bolje jasno izneti sopstveno vrednosno stanovište, a zatim striktnim pridržavanjem principa naučne objektivnosti pokazati osnovanost sopstvene vrednosne orijentacije ili je pak odbaciti kao neutemeljenu. Pridržavajući se ovog principa, Veber je za sebe govorio da je „klasno svestan pripadnik građanske klase“. Još je važnije to što je Veber smatrao da nauka ne može da ocenjuje vrednosti. Naučnik se mora razgraničiti od filozofa i političara. Posao naučnika je da utvrdi istinu, da izriče „sudove stvarnosti“, a posao filozofa ili političara da ocenjuje stvarnost, odnosno da je menja u skladu sa svojim vrednostima, da izriče „sudove vrednosti“. To ne znači da naučnik ne sme imati vrednosne stavove. Naprotiv, on ih može imati, ali ih mora iznositi kao običan čovek pri čemu ne sme zloupotrebljavati nauku da bi opravdao svoje stavove. Oni su, između ostalog, determinisani društvenim položajem i interesima pojedinca, što znači da su subjektivni i pristrasni, bio toga pojedinac svestan ili ne. Veber, ipak, ostavlja mogućnost da nauka može proučavati vrednosti, mada u dosta ograničenom obimu: može objasniti pravi smisao nekog vrednosnog suda, ispitati objektivne mogućnosti i sagledati bilans ostvarivanja nekog vrednosnog stanovišta, pronaći najracionalniji način za ostvarenje određenog vrednosnog stanovišta (Milić 1989).

Marksisti ne negiraju mogućnost proučavanja vrednosti, mada su prevashodno zainteresovani za proučavanje interesa, posebno ekonomskih interesa suprostavljenih klasa. Marks je verovao da se odnosi vladanja i podređenosti, koji se uspostavljaju u procesu društvene proizvodnje, reprodukuju i ispoljavaju kroz institucionalni i vrednosni sistem društva, koji je nazvao „društvenom nadgradnjom“. U kapitalističkom društvu vladajuća klasa svoju ekonomsku moć koristi za zaštitu sopstvenih interesa i promovisanje vrednosti vladajuće klase u nižim slojevima. Pripadnici vladajuće klase „vladaju i kao mislioci, kao proizvođači ideja“ (Haralambos, 1989: 27, 32). Italijanski marksista A. Gramsci (Gramsci, 1978) uvodi pojam „kulturne hegemonije“ kojim objašnjava kako vladajuća klasa tipične buržoaske ideje proglašava javnim mnjenjem i nameće ostalim društvenim klasama, te ih na taj način ideološki preobražava. Koristeći političku moć preko školstva, medija i civilnog društva, obezbeđuju podršku masa za održavanje postojećeg (kapitalističkog) društvenog poretka. Premda hegemonija počiva na konsenzusu, ne isključuju se ni elementi prinude (navedeno prema: Pešić, 2016: 39; Janković, 2016: 9).

Pojam vrednosti

Teško je dati opšte prihvatljivu definiciju vrednosti, o čemu svedoči podatak da je pre četiri decenije jedan od najuticajnijih istraživača vrednosti na našim prostorima, Dragomir Pantić, prebrojao preko četiri stotine definicija vrednosti i osamnaest kriterijuma njihovog razvrstavanja². Nasuprot tome,

² Dragomir Pantić (1977a) je u svom doktorskom radu pod naslovom „Vrednosne orijentacije, osobine ličnosti i klasna pripadnost“ naveo veoma iscrpan pregled od skoro 50 različitih definicija vrednosti, što stranih, što domaćih autora.

pojedini naučnici (od kojih su neki veoma priznati), izbegavaju da eksplicitno iznesu svoju ili prihvate definiciju drugih autora. Neki smatraju da se vrednosti „opiru svakom definisanju“, a drugi opet, započinju istraživanje polazeći od operacionalne definicije, kao što to čini Inghart (navedeno prema: Pavlović, 2009). Konfuzija postoji i kod terminološkog određenja, jer se u engleskom jeziku sreće čak četrdeset termina za pojam vrednosti (Pantić, 1977; 1981; 1990).

Iz perspektive filosofije, vrednosti se shvataju kao opšte kategorije koje definišu svrhovitost i smisao ljudske egzistencije (*Sociološki rečnik*, 2007: 658; navedeno prema Pešić, 2016: 11). U ontološkom pogledu ne može postojati ni pojedinac, ni društvo ako se ne rukovode određenim vrednostima. Socio-kulturna antropologija tretira vrednosti kao veoma važan deo kulture. Kulture se međusobno razlikuju po vrednostima koje prihvataju, od čega polaze mnoga komparativna istraživanja vrednosti. Psihološki pristup vrednostima se usmerava na probleme ličnosti, socijalizacije, učenja i unutargrupne dinamike kao determinanti vrednosti i stavova. Bihejvioristički orijentisani psiholozi smatraju vrednosti mentalističkim pojmovima i svode ih na ponavljanje određenog ponašanja zato što se njime proizvode pozitivne ili izbegavaju negativne posledice, što je tipičan primer redukcioničkog shvatanja vrednosti (Čulig, Fanuko, Jerbić, 1982: 18–19). Kod domaćih psihologa prevladuje stav da su vrednosti, zajedno sa potrebama, jedan od osnovnih motivatora čovekovog ponašanja i da čine jednu od centralnih i relativno trajnih karakteristika ličnosti (uporedi Pantić 1977). Poznavajući vrednosti pojedinaca i grupa možemo, bar donekle, predvideti njihovo ponašanje.

U okviru sociologije, interes za istraživanjem vrednosti datira od njenog početka, bivajući povezan sa nastojanjem značajnog dela sociološke tradicije da se utemelji oko proučavanja uslova nastajanja i održavanja društvenog poretka.

Dirkem je, kao dosledan pozitivista, vrednosti smatrao nematerijalnim društvenim činjenicama (Ricer, 2012: 56), negirajući mogućnost da pojedinac zauzme vrednosno neutralan stav. Raspadanje normativno-vrednosnog poretka u društvu je nazvao anomijom i smatrao je najvećom opasnosti za društveni sistem. Opasnost od anomije je posebno prisutna u situaciji naglih društvenih promena (Dirkem, 1963).

Drugi sociološki klasik, Veber, je u *Protestantskoj etici* pokazao međuza-visnost „duhovnih“ i „materijalnih“ činilaca istorijskih procesa. Suprotno Marksovoj tezi da „baza određuje nadgradnju“, on religijsku etiku stavlja na početno mesto determinističkog spleta prilikom razmatranja porekla kapitalizma u zapadnoj Evropi (Veber, 1976; Đurić 1987).

Značajan doprinos proučavanju vrednosti su dali Parsons i funkcionalistička sociologija. Prema funkcionalistima, zajedničke vrednosti su minimalni imenitelj oko koga se okupljaju članovi društva gradeći svojevrсни „vrednosni konsenzus“, koji omogućava da društvo kao sistem skladno funkcioniše. Sistemi društvene stratifikacije su izvedeni iz zajedničkih vrednosti. Prema tome, vrednosti su shvaćene kao jedno od sredstava za održavanje društvenog poretka, a Parsons je smatrao da je glavni zadatak sociologije ispitati „institucionaliza-

ciju obrazaca vrednosne orijentacije u društvenom sistemu“ (navedeno prema Haralambos, 1989: 24). Parsons vrednosti posmatra kao deo kulture, odnosno kulturnog podsistema. Kultura je s jedne strane proizvod, a s druge strane, determinanta sistema ljudske socijalne interakcije (navedeno prema: Čulig, Fanuko, Jerbić, 1982: 16). Tako shvaćen kulturni podsistem predstavlja sistem simbola, ideja, verovanja i vrednosti. On ima vlastitu logiku koja se ne može se svesti na logiku nekog drugog podsistema. Za objašnjenje ljudskog ponašanja potrebno je, prema Parsonsu, izučavanje i druga dva podsistema (socijalni sistem i sistem ličnosti) koji se sa kulturnim podsistemom nalaze u međusobnoj interakciji. Funkcionalisti pojam vrednosti neraskidivo povezuju sa normama, pri čemu su vrednosti shvaćene kao pojam opštijeg karaktera kojim se definišu poželjni oblici društvene realnosti, dok su norme kategorije koje su izvedene i kojima se utvrđuju poželjni i prihvatljivi načini da se ostvare ciljevi definisani vrednostima. Prema tome, vrednosti predstavljaju osnov iz kojeg se može izvoditi više različitih normi čiji karakter ne mora uvek biti jednoznačan i neprotivrečan³. Usled mogućnosti da ista vrednost generiše različite, ponekad i suprotstavljene norme, normativni konflikti su neizbežni. S druge strane, vrednosti ograničavaju evoluciju normativnog sistema tako što se nove norme mogu izvoditi samo iz postojećeg i prihvaćenog sistema vrednosti (Pusić, 1977: 20).

Predstavnik kritičke teorije, Rajt Mils, kao direktan odgovor na Parsonsovu koncepciju vrednosnog konsenzusa, pokazuje kako vrednosti u okviru jednog društva ne samo što nemaju univerzalni karakter, već su često međusobno suprotstavljene i izraz su partikularnih interesa različitih društvenih grupa (Mils, 1964). Dominacija određenih vrednosnih orijentacija u nekom društvu ne mora da znači da je društvo moralno jedinstveno. Naprotiv, postojanje zajedničkih vrednosti može biti posledica monopolizovanja i uspešnog nametanja simboličkih predstava od strane vladajuće grupacije. U društvima u kojima se vrednosni konsenzus i lojalnost normama održavaju prinudom, najčešće postoji skriveni pluralitet vrednosti koji potencijalno može voditi društvenim konfliktima (isto). Sociologija, kao nauka, ima za cilj da objasni uzroke nastanka konflikata između društvenih grupa. Mils je, očigledno, uočio nedostatak Parsonsove teorije – nemogućnost objašnjenja društvenih konflikata.

U svojim koncepcijama društvenog strukturisanja, marksistička teorija je davala prioritet interesima u odnosu na vrednosti (Bolčić, 1977: 68–70). Da bi se neka društvena grupa smatrala klasom nije dovoljno da njeni pripadnici dele isti ekonomski položaj, nego moraju imati manje ili više izraženu svest o zajedničim interesima, i spremnost bar jednog, značajnijeg dela grupe, da brani klasne interese ulazeći u sukob sa drugim klasama i slojevima (Marks i Engels, 1964: 56). Za Parsons, interesi ne postoje kao nekakvi „goli sadržaji“ različitih i sukobljenih potreba, nego su posredovani vrednosno-normativnom komponentom. Budući da se interesi vezuju za stanje pojedinačnih aktera, oni ne

³ Na primer, vrednost jednakosti može biti izražena kao norma jednakosti pred zakonom, kao jednakost u ekonomskom bogatstvu i životnom standardu, ali i kao jednakost šansi za društveni uspon.

određuju opšti pravac promene društvenih sistema. Pravac kretanja određuje „kulturalna komponenta“ tako što se prenosi iz generacije u generaciju i omogućuje neograničeni kumulativni razvoj (Milić, 1990: 47). Slično marksistima, Veber smatra da interesi, a ne ideje, direktno određuju ponašanje pojedinaca. Međutim, pogledi na svet, koji proizilaze iz ideja i usvojenih vrednosti, obično služe kao „skretničari pa se ponašanje vođeno dinamikom interesa, veoma često opredeljuje za određene koloseke“. Tako se usvojene vrednosti i vrednosne orijentacije, uz interese, uključuju u strukturu i određuju dinamiku, pravce i ciljeve društvenog delovanja (prema Mitrović, 2005: 69).

Pored pojmovnog razmatranja vrednosti u okviru vodećih teorija o društvu, važno je osvrnuti se i na empirijski aspekt njihovog izučavanja. Psihologija se bavi izučavanjem vrednosti kao sastavnog elementa ličnosti pojedinaca, dok se sociologija bavi proučavanjem vrednosti s dva aspekta: vrednosti kao najopštiji društveni ideali koji služe ljudima kao orijentacija u delovanju i ponašanju; vrednosti kao grupne vizije koje se ugrađuju u različite ideologije koje izražavaju potrebe grupe i artikulišu njene interese. Grupne potrebe i interesi neposredno određuju izbor odgovarajućih društvenih vrednosti, a zajedno determinišu normativni poredak. U situaciji kada apstraktne vrednosti, usvojene u procesu socijalizacije, postanu kulturni standardi koji služe za izbor između alternativa u društvenom delovanju i ponašanju pojedinaca i grupa, onda se može govoriti o *vrednosnim orijentacijama*. Drugim rečima, apstraktne vrednosti se realizuju delovanjem pojedinaca i grupa u vidu konkretnih vrednosnih orijentacija (Rot i Havelka, 1973: 9; Mitrović, 2005: 71; Sekulić, 2011: 5). Tako se u sociologiji, na empirijskom planu, obično izučavaju vrednosne orijentacije, koje se najčešće operacionalizuju kao skupina srodnih i u istom smeru usmerenih stavova⁴. Na taj način je otvoreno novo polje proučavanja u kojem su se susrele sociologija i psihologija, a koje je postalo moguće s razvojem kvantitativne metodologije i statističkih metoda obrade podataka u društvenim naukama. Mogućnosti lakog dolaženja do podataka o širokim slojevima stanovništva, koje su izrasle iz anketnih istraživanja, dovele su do čitavog niza empirijskih studija vrednosnih orijentacija koje su bile komparativnog karaktera (Inkeles, Smith, 1974; Hofstede, 2001; Inglehart, 1997; Inglehart, Welzel, 2007).

Kad je u pitanju definicija vrednosti, među autorima sa našeg jezičkog područja, najpotpunije (socio-psihološko) određenje vrednosti je dao Dragomir Pantić koji ih definiše kao „relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktualno – socijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1977: 277).

⁴ Razlika između vrednosti i vrednosnih orijentacija nije tako nedvosmislena u radovima domaćih istraživača o čemu sam šire pisao u svojoj doktorskoj disertaciji „Promene vrednosnih orijentacija mladih u Republici Srpskoj“ (2016).

Odredivši vrednosti kao karakteristike ne samo pojedinaca, nego i društvenih grupa, Pantićeva definicija nam omogućava da izbegnemo zamke redukcionističkog svođenja vrednosti na karakteristike individualnih aktera. Na taj način se vrednosne orijentacije povezuju sa elementima društvene strukture (konkretno, sa društvenim grupama), odnosno sa društvenim sistemom u celini kao elementom legitimacije poretka.

Ukoliko vrednosti odredimo na ovakav način, možemo im pristupiti s dinamičkog aspekta, povezujući promene vrednosnih orijentacija sa promenama koje se dešavaju na strukturalno – sistemskom nivou. Bitno je podvući složenu etiologiju vrednosti koja proizilazi iz ove definicije, odnosno da su vrednosti formirane međusobnim i isprepletenim delovanjem istorijskih, aktuelno – socijalnih i individualnih činilaca. Istorijski faktori su najopštiji i verovatno odgovorni za najveći deo varijacije sadržaja pojedinih vrednosnih orijentacija i vrednosnih sistema, njihovih nosilaca, kontinuiteta, itd. Aktuelno – socijalni faktori sadrže situacione i strukturalne faktore, odnosno izražavaju uticaj razlika u društvenim položajima pojedinaca na formiranje vrednosti. Individualni faktori (psihološki, socio-demografski) su značajni za formiranje vrednosti, ali je njihova uloga presudna u objašnjavanju unutarstojnih varijacija (Pantić, 1977: 277–279; Pantić, 1990: 14–17). Sličnu etiologiju vrednosti možemo naći kod Lazića. One su determinisane datim sistemom društvenih odnosa, ali i istorijskim činiocima dugog trajanja (kulturom, tradicijom, itd.) koji se u dugoročnoj perspektivi pojavljuju kao specifični i distinktivni za određene narode, kulture i istorijska razdoblja (Lazić, 2005: 30; 2011: 181).

Iako postoji mnoštvo različitih definicija vrednosti moguće je izdvojiti nekoliko zajedničkih karakteristika vrednosti: prvo, usmerene su ka ostvarenju ciljeva koji se smatraju poželjnim i vrednim, drugo, zauzimaju centralno mesto u strukturi ličnosti, snažno i trajno pokreću na određene aktivnosti; treće, determinišu širok opseg socijalnog ponašanja nadilazeći specifične situacije; četvrto, relativno su trajne i stabilne, mada ne i potpuno nepromenljive (prema: Pavlović 2009: 8–10; 2009a: 155–156; Rot 2003: 322–323).

Društvene promene i promene vrednosti

Danas niko od uglednijih društvenih naučnika ne spori da postoji uzročno-posledična povezanost između ekonomskih, političkih i kulturnih promena i promena vrednosti, kako u društvu u celini, tako i unutar različitih društvenih grupa. Međutim postoje različita, pa i suprotstavljena shvatanja o kauzalnom odnosu između navedenih društvenih pojava.

S jedne strane, postoje shvatanja da su vrednosne promene proizvod različitih društvenih promena. Američki politikolog Ronald Inghart, na primer, u svojoj *revizionističkoj teoriji modernizacije* iznosi stav da će dostizanje visokog nivoa ekonomskog blagostanja u nekom društvu dovesti do niza kulturnih i vrednosnih promena (veće tolerancije različitih manjinskih grupa, veće ravnopravnosti polova, opadanja društvenog značaja religije, veće autonomije

pojedinaca, itd.), koje će voditi ka sve snažnijim zahtevima za uvođenjem demokratije (tamo gde je nema), odnosno za njenim jačanjem u društvima koja se već smatraju demokratskim (Inglehart, Welzel, 2007). Slično njemu, jedan od domaćih istraživača vrednosti, Dragomir Pantić (2005: 60), smatra „da vrednosne promene kasne za strukturalnim promenama i da realno razlikovanje u domenu svesti zaostaje za socijalnom diferencijacijom“.

S druge strane, postoje istraživači vrednosti koji nisu sigurni da je kauzalna veza između društvenih promena i promena vrednosti jednostavna. Tako, na primer, Mladen Lazić (2011, 2011a) u svojoj *teoriji vrednosno-normativne disonance*, iznosi na prvi pogled paradoksalan stav o dvosmernoj vezi između ove dve pojave: vrednosne orijentacije se formiraju pod uticajem datog sistema društvenih odnosa, ali istorijska prošlost u vidu tradicije i kulture društva utiče na formiranje specifičnog vrednosnog sklopa u okviru kojeg može nastati i egzistirati postojeći sistem društvenih odnosa. Slično njemu, istraživač vrednosti u Hrvatskoj, Duško Sekulić (2011: 62) iznosi prilično uopšten, ali nedvosmislen stav da „vrijednosne orijentacije ovise o promjenama u društvu ali i anticipiraju te promjene“ (navedeno prema Janković 2016).

U nastavku ćemo izneti dve komplementarne teorijsko-empirijske paradigme o odnosu između društvenih promena i promena vrednosti. Jedna od njih je revizionistička teorija modernizacije Ronalda Ingleharta. U središtu njegove pažnje su kulturne i vrednosne promene koje nastaju kao posledica procesa modernizacije, tačnije ekonomskog razvoja kao jedne od ključnih komponenti ovog višedimenzionalnog procesa. Inglehart je smatrao da su klasične teorije modernizacije suviše pojednostavljene, odnosno da modernizacija nije jednolinearan evolucionni proces, nego da u određenoj tački dolazi do kvalitativnih skokova i razvojnih zaokreta. Dosadašnja modernizacija, se, prema njemu, odvijala u dve odvojene faze – industrijskoj i postindustrijskoj, a svaka je donosila drugačiji smer promena dominantnih društvenih vrednosti (Inglehart, Welzel, 2007: 18–19; Inglehart, Baker, 2000: 20–23; Pavlović, 2009: 25).

Industrijska faza modernizacije podrazumeva snažan industrijski rast koji sa sobom donosi krupne društvene promene – racionalizaciju, birokratizaciju, centralizaciju, standardizaciju, a na vrednosnom planu dolazi do postepene zamene tradicionalnih sa sekularno-racionalnim vrednostima. U ovoj fazi ne dolazi do kritičkog preispitivanja autoriteta, već samo do pomeranja njegove osnove od tradicionalno-religioznih ka sekularno-racionalnim izvorima, kao što je na primer nauka (Inglehart, Welzel, 2007; prema Pavlović, 2009a: 151). Pojavom postindustrijskog društva dolazi do novih vrednosnih promena. Ekonomski rast i država blagostanja uvećavaju životni standard stanovništva do te mere da hrana, odeća, obrazovanje i zdravstvena zaštita postaju dostupni širim društvenim slojevima. To vodi ka većoj ekonomskoj, intelektualnoj i socijalnoj autonomiji pojedinaca, što za posledicu ima preispitivanje nekontrolisanog i neograničenog autoriteta nad ljudima i osetljivost za ideje individualne slobode. Iako obe faze modernizacije uvećavaju materijalno blagostanje i pospešuju subjektivni osećaj egzistencijalne sigurnosti, industrijska faza donosi sekularizaciju

autoriteta, a postindustrijska potpuno oslobađanje od autoriteta (Inglehart, Welzel, 2007; prema Pavlović, 2009a: 152). Drugim rečima, modernizacija proizvodi emancipaciju u različitim oblastima života: načinu vaspitanja dece, radnoj motivaciji, religijskim opredeljenjima, građanskom aktivizmu i tsl.

Već na osnovu podataka iz drugog talasa Svetske studije vrednosti, Inglehart (Inglehart, Welzel, 2007) je faktorskom analizom izdvojio dve dimenzije kros-kulturnih varijacija vrednosti koje predstavljaju ishode dva modernizacijska talasa. Prvu dimenziju čine tradicionalne i sekularno-racionalne vrednosti⁵, a drugu vrednosti preživljavanja i vrednosti samoizražavanja⁶.

Dva dobijena faktora su mu poslužili da konstruiše *kulturnu mapu sveta* (Inglehart 1997; Inglehart, Baker, 2000; Inglehart, Welzel, 2007: 73–86), koju dovodi u vezu sa nivoom društveno-ekonomskog razvoja i pretpostavljenim uticajem koji vrši na dominantne vrednosti. Ekonomski razvoj usmerava sva društva u istom pravcu – ka većem prihvatanju sekularnih vrednosti i vrednosti samoizražavanja, ali istorijsko-kulturni faktori (religijska tradicija, iskustvo komunističke vladavine, kolonijalni položaj, itd.) imaju nezavisan uticaj na vrednosti, čak i kada se kontroliše nivo ekonomske razvijenosti. Očekuje se da je uticaj istorijsko-kulturnih činilaca veći što je društvo tradicionalnije, a manji što je društvo modernije. Prema Inglehartovoj interpretaciji, modernizacija ima veći uticaj na vrednosnu dimenziju preživljavanje – samoizražavanje, a istorijsko-kulturni faktori na tradicionalno-sekularnu dimenziju. S druge strane, ukoliko se desi ekonomski kolaps, koji obično prati egzistencijalna ugroženost velikog dela stanovništva, kao, na primer, u bivšim socijalističkim zemljama,

⁵ Tradicionalni pol čine stavke koje se tiču poštovanja religijskog, porodičnog i nacionalnog autoriteta („Bog je veoma važan u životu ispitanika“, „Za dete je važnije da nauči poslušnost i religioznost nego nezavisnost i odlučnost“, „Ispitanik ima snažan osećaj nacionalnog ponosa“ i „Ispitanik smatra da treba više poštovati vlast“). Tu je i stavka kojom se izražava negativan stav prema abortusu što se uzima kao indikator tradicionalnih, odnosno religijskih vrednosti („Abortus nikada nije opravdan“). Na drugom polu su sekularno-racionalne vrednosti koje naglašavaju suprotno. Neke od zemalja sa najizraženijim tradicionalnim vrednostima su: Salvador, Kolumbija, Egipat, Jordan i Venecuela, dok su sekularno-racionalne vrednosti najzastupljenije u: Japanu, Švedskoj, Istočnoj Nemačkoj, Norveškoj, Estoniji, Češkoj, Danskoj, itd.

⁶ Drugu dimenziju čine vrednosti preživljavanja („*survival values*“) i samoizražavanja („*self-expression values*“), na suprotnim polovima. Glavna komponenta ove dimenzije su materijalističke i postmaterijalističke vrednosti, koje su operacionalizovane standardnom baterijom sa četiri društvena cilja: dva materijalistička („održavanje reda u državi“ i „borba protiv rasta cena“) i dva postmaterijalistička („davanje ljudima većeg uticaja u važnim odlukama vlade“ i zaštita slobode govora“). Ispitanici biraju dva najvažnija društvena cilja. Ukoliko odaberu materijalističke ciljeve svrstavaju se u „materijaliste“, ukoliko odaberu postmaterijalističke ciljeve svrstavaju se u „postmaterijaliste“. Ukoliko odaberu neku drugu kombinaciju, onda spadaju u grupu „mešovitih“. Zatim, tu su i stavke kojima se ispituje: javno samoizražavanje („Ispitanik nikada nije i nikada ne bi potpisao nikakvu peticiju“), tolerancija homoseksualnosti („Homoseksualnost se nikada ne može opravdati“), subjektivno blagostanje („Ispitanik opisuje sebe kao ne baš srećnu osobu“) i interpersonalno poverenje („Treba biti oprezan kada se veruje drugim ljudima“). Vrednosti preživljavanja su najzastupljenije u: Rusiji, Rumuniji, Ukrajini, Moldaviji, Azerbejdžanu i Bugarskoj, a vrednosti samoizražavanja u: Švedskoj, Danskoj, Holandiji, Australiji, Novom Zelandu, Kanadi i SAD.

doći će do vrednosne regresije (zaokreta ka većem prihvatanju tradicionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja), a mladi naraštaji će u pogledu dominantnih vrednosti verovatno ostati jednako tradicionalni kao njihovi roditelji (Inglehart, Welzel, 2007: 105).

Mehanizam promena vrednosti u društvu se odvija, po Inglehartovom ubeđenju, postepeno, kako mlađe generacije smenjuju starije⁷. Za usvajanje određenih vrednosti ključan je period rane socijalizacije („hipoteza socijalizacije“), ali i subjektivni osećaj egzistencijalne sigurnosti iz tog perioda („hipoteza oskudice“). Budući da vrednosni prioriteti oslikavaju materijalne uslove iz perioda odrastanja, najveća vrednost se pripisuje najvažnijim nezadovoljenim potrebama, što je, u osnovi, Maslovljeva teza (navedeno prema: Pavlović, 2009: 15). Ako su ranu socijalizaciju proveli u situaciji oskudice ljudi će verovatno više prihvatiti vrednosti preživljavanja, odnosno težiti ispunjenju materijalističkih ciljeva. Slično tome, ako su rasli u uslovima ekonomskog blagostanja, smatra se da će više usvajati postmaterijalističke vrednosti, odnosno vrednosti samoizražavanja (Inglehart, Welzel 2007: 103–121).

Inglehartova teorija je doživela svetsku popularnost, ali je i pored toga, dosta kritikovana. Zbog nedostatka prostora iznećemo, u sažetom obliku, samo najozbiljnije teorijske i metodološko-epistemološke kritike. Pavlović (2009: 26) mu zamera to što nije dao formalnu definiciju vrednosti ili preuzeo od drugih autora, niti je taj pojam konceptualno razgraničio od drugih srodnih pojmova (prvenstveno stavova). S druge strane, vrednosti samoizražavanja definiše prostim nabrojanjem elemenata⁸, koje naknadno pokušava teorijski sjediniti u jedinstven koncept. To je, u suštini, nepouzdan postupak budući da se sadržaj pojma determiniše izabranim indikatorima, pa svaka eventualna izmena indikatora nužno donosi i promenu značenja koncepta. Inglehart nije izneo nikakve dokaze o jednodimenzionalnosti sindroma vrednosti samoizražavanja, a otvoreno je pitanje da li je samo pet indikatora dovoljno da se adekvatno obuhvati veoma širok pojam (Pavlović, 2009a: 158). U konceptu samoizražavanja, kako primećuje Pavlović (2009a: 158), većina upotrebljenih indikatora imaju političko značenje, što znači da je ukupno socijalno ponašanje svedeno na političko samoizražavanje. Pavlović ispravno primećuje da se sa stanovišta Inglehartove teorije teško može objasniti kako je uopšte došlo do demokratske promene u Srbiji

⁷ Još jednom ponavljamo da je osnovni preduslov da bi došlo do širenja postmaterijalističkih vrednosti da postoji visok nivo društveno ekonomske razvijenosti. Ako njega nema, nema ni značajnijih promena vrednosti. Inače, ova Inglehartova teza je u suštini preuzeta od ranih teoretičara modernizacije koji su smatrali da ekonomski razvoj vodi ka uspostavljanju demokratije (Lerner, 1958, Lipset, 1959, Dal, 1973, itd.). Na žalost, nisu bili u prilici to i dokazati (ili su to činili na uzorku malog broja zemalja, npr. Lerner, 1958; Inkeles i Smit, 1974) jer im nisu bili dostupni empirijski podaci poput onih koje nudi WVS (up. Inglehart, Welzel, 2007: 166, 275).

⁸ Vrednosti samoizražavanja su „sindrom masovno prihvaćenih stavova u čijoj osnovi leži jedna dimenzija koja odražava naglašavanje slobode, toleranciju različitosti i participaciju“, odnosno „sindrom koji uključuje postmaterijalističke težnje za ljudskom slobodom, interpersonalno poverenje, nekonvencionalne forme političke akcije, toleranciju manjinskih grupa i naglašavanje subjektivnog blagostanja“ (Inglehart, Welzel, 2005; cit. prema: Pavlović, 2009: 51).

2000. godine, s obzirom da je u to vreme (istraživanje je izvršeno 2001. god.) registrovani nivo vrednosti samoizražavanja bio trostruko niži od onog koji je prema Inghartu potreban za uspostavljanje demokratije (13% umesto potrebnih 45%; uporedi Pavlović, 2009: 105).

Dejvis i Devenport (Davis, Davenport 1999; prema Pavlović 2009: 34) su empirijski proveravali Inghartov koncept i pronašli negativnu korelaciju između visine primanja i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti, odnosno da su bogatiji više materijalisti nego postmaterijalisti, što im je bio argument da ospore Inghartovu hipotezu oskudice. Pored toga, varijabla „uzrast“ nije imala uticaj na postmaterijalističke vrednosti, pa se nije moglo dokazati da su mlađi naraštaji više postmaterijalistički orijentisani od starijih, što dovodi u sumnju i hipotezu socijalizacije.

Klark (Clarke et al., 1999) je pronašao da su odgovori na skali materijalističkih – postmaterijalističkih vrednosti pod snažnim uticajem ekonomskog konteksta iz vremena kad je vršeno anketiranje, a ne iz vremena rane socijalizacije, što je suprotno teoriji.

Haler (Haller, 2002) smatra da su korišćene skale za merenje tradicionalnih i sekularno-racionalnih vrednosti, kao i vrednosti preživljavanja i samoizražavanja u stvari heterogene skupine ajtema i da ne postoji bilo kakav dokaz o njihovoj homogenosti i pouzdanosti.

Druga teorija o odnosu društvenih promena i promena vrednosti je Lazićeva *teorija vrednosno-normativne disonance*. U njenom fokusu su, za razliku od prethodnog pristupa, vrednosne promene u ekonomskom i političkom podsystemu društva koje nastaju kao posledica sistemskih promena (prelaska iz socijalizma u kapitalizam). Na analitičkom planu se razmatra odnos između normativnog sistema (kojim se reguliše način funkcionisanja postojećeg društvenog poretka i legitimišu vladajući društveni odnosi) i preovlađujućeg sistema vrednosti kojim se kanališe individualno i grupno delovanje u poželjnom (pozitivnim propisima normiranom) pravcu. Iz toga proizilazi da su vrednosti podređene glavnim ciljevima postojećeg društvenog poretka, a s druge strane, određeni nivo vrednosne saglasnosti je neohodna funkcionalna pretpostavka za dugoročan opstanak neke društvene zajednice. Tako se vrednosti pojavljuju kao relativno trajni obrasci društvene svesti koji nadilaze pojedinačne društvene sisteme – imaju transsistemski karakter (Lazić i Pešić, 2013: 283), mada pod određenim uslovima može doći do njihove promene. Ukoliko se ljudsko delanje odvija u skladu sa vladajućim normama i dominantnim sistemom vrednosti, postoje preuslovi da se postojeći poredak nesmetano reprodukuje. Međutim, ukoliko dođe do uspostavljanja novog tipa društvenih odnosa, (bilo urušavanjem starog društvenog poretka ili nametanjem novog od strane neke društvene klase – up. Lazić, 1994), doći će i do promene normativnog sistema. U prelaznom periodu, kada još uvek nisu razgrađeni strukturalni elementi starog poretka, a novi tek treba da se konstituiše, javlja se neka vrsta vrednosne konfuzije. Paralelizam između novog i starog normativnog sistema, kao i između novih i starih vrednosnih orijentacija, može dovesti do toga da pojedinci i društvene grupe koji

deluju unutar novog normativnog sistema, zadržavaju dominantne vrednosne orijentacije iz prethodnog sistema. Tu suprotnost je Lazić nazvao *sistemskom vrednosno-normativnom disonancom*. Ovaj pojam se na empirijskom planu svodi na utvrđivanje stepena usklađenosti, odnosno neusklađenosti, vrednosnih orijentacija neke konkretne klase sa vladajućim normativnim sistemom. Ozbiljna prepreka društvenim promenama može biti ukoliko se, u okolnostima kada se uspostavlja novi sistem društvenih odnosa, vrednosno-normativna disonanca pojavljuje na nivou čitavih društvenih klasa, posebno onih koje su ugrožene društvenim promenama. Upravo u takvoj situaciji se našla Srbija krajem 20. i početkom 21. veka. Da bi objasnio mogućnost podržavanja različitih, pa i suprotstavljenih vrednosnih orijentacija, od strane jednog dela ili čitave društvene grupacije, Lazić uvodi pojam *vrednosne nekonzistencije*. Ona, na empirijskom planu, predstavlja meru vrednosne konfuzije unutar pojedinih društvenih klasa (Lazić, 2011: 180–184; 2011a: 137).

Vrednosna konzistentcija se dovodi u vezu sa delatnim potencijalom društvenih grupa/klasa⁹. Pretpostavka za grupno delanje kojim neka društvena grupa (klasa, sloj) može da se nametne kao nosilac sistemskih promena u društvu, koje izvodi vođena vlastitim interesima, jeste da postoji visoka vrednosna konzistentnost. Ako neka društvena grupa ima visoku vrednosnu konzistentciju i visoku disonancu, ona može biti *nosilac društvenih promena* kojima se uspostavlja novi društveni poredak, a ukoliko ima visoku konzistentciju i nisku disonancu, društvena grupa može biti *oslonac stabilizacije i reprodukcije poretka*. Društvene grupe sa izraženom vrednosnom nekonzistentcijom ne mogu biti središnji akter društvenih promena, eventualno mogu saradivati sa nosiocem promena (Lazić, 2011: 184). Zaključak koji se nameće je, na prvi pogled, paradoksalan: vrednosti se menjaju pod uticajem temeljnih odnosa koji se uspostavljaju u društvu, ali su i same činilac koji može doprineti društvenoj promeni.

Lazićeva teorija je prvi put empirijski proveravana u Srbiji u periodu „odblokirane“ postsocijalističke transformacije (2003. godine) kad su transformacijski procesi, u gotovo svim sferama društva bili ne samo izvesni nego i ubrzani, a uspostavljanje liberalno-kapitalističkog poretka u Srbiji je bilo vidljivo u svim sferama društva. Međutim, problemi su nastali dolaskom Svetske ekonomske krize koja je u znatnoj meri uzdrmala temeljne postulate neoliberalnog kapitalizma, menjajući njegovu normativno-institucionalnu osnovu (usled niza intervencionističkih i protekcionističkih mera razvijenih zapadnih zemalja radi „spašavanja“ velikih banaka, osiguravajućih društava i korporacija od propadanja). Da bi objasnio novonastale promene unutar svetskog kapitalističkog sistema, Lazić naknadno uvodi pojam *unutarsistemske vrednosno-normativne disonance* (Lazić i Pešić, 2013: 285–286).

Ukoliko bi se nešto moglo zameriti Laziću, onda bismo pre svega istakli to što teorija, iako nesumnjivo ima heurističku vrednost, nije dobila širu empi-

⁹ Delatni potencijal je stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarivanja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprostavi takvoj akciji neke konkurentske grupe (Lazić 1996).

rijsku verifikaciju. Naime, teorija je proveravana samo na primeru Srbije (doduše više puta), koja je zbog niza društvenih dešavanja (rat na prostoru bivše Jugoslavije, ekonomska i politička izolacija, „usporena“ i „blokirana“ tranzicija, privredni pad, osiromašenje velikog dela stanovništva, bombardovanje od strane NATO saveza i tsl.) „specifičan slučaj“ kad je u pitanju postsocijalistička transformacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Bilo je nekih pokušaja da se teorija proverava na primeru Hrvatske (Pešić, 2016) i Republike Srpske (Janković, 2016), ali je izostalo šire komparativno istraživanje zemalja Centralne i Istočne Evrope. Jedno takvo istraživanje bi sigurno doprinelo čvršćoj empirijskoj verifikaciji Lazićeve teorije, a time bi se, verujemo, potvrdila i njena teorijska validnost.

Zaključak

U društvenoj nauci vrednosti i vrednosne orijentacije su prešle dug put, od osporavanja i odbacivanja mogućnosti njihovog proučavanja, do prihvatanja i afirmisanja na području empirijske sociologije. Danas proučavanje vrednosti predstavlja jedno od omiljenih područja empirijskih sociologa (Lazić, 2011), a istraživanja vrednosti su sve učestalija. Razlozi za to su brojni, a spomenućemo samo neke: vrednosti imaju niz prednosti u odnosu na proučavanja stavova (otpornije su na menjanje, čvršće su ukorenjene u ličnosti pojedinca, snažnije utiču na motivaciju, itd.), mogu se dovesti u vezu sa društvenim položajem i klasno-slojnom pripadnošću, s obzirom da su činilac delatnog potencijala društvenih grupa pomoću njih možemo predvideti ponašanje različitih društvenih grupa/klasa. U situaciji dubokih i sveobuhvatnih društvenih promena, kao što su globalizacija i sistemska promena (prelazak iz socijalizma u kapitalizam), istraživanja vrednosti su značajna jer mogu da otkriju stanje društvene svesti, mogu da nam pokažu da li „u glavama ljudi“ postoji podrška ili otpor društvenim promenama. Za razliku od normativnih, strukturalnih, sistemskih i drugih promena koje su manje ili više „vidljive“ u svakodnevnom životu, vrednosne promene ostaju skrajnute, izvan očiju javnosti, a zadatak je nauke da ih otkrije, objasni i protumači.

Literatura

- Bolčić S. (1977), „Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja“, u: M. Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka.
- Clarke, H. D. & Kornberg, A. & McIntyre, C. & Bauer-Kaase, P. & Kaase, M. (Clarke et.al.) (1999), „The effect of economic priorities on the measurement of value change: New experimental evidence“. U: *American Political Science Review* 93 (3), 1999.

- Čulig B., Fanuko N., Jerbić V. (1982), *Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih*, Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske.
- Dirkem E. (1963), *Pravila sociološke metode*, Beograd: Savremena škola.
- Dirkem E. (1972), *O podeli društvenog rada*, Beograd: Prosveta.
- Đurić M. (1997), *Sociologija Maksa Vebera*, Zagreb: Naprijed.
- Haller, M. (2002) Theory and Method in the Comparative Study of Values: Critique and Alternative to Inglehart, *European Sociological Review* 18(2) · June 2002
- Haralambos M., Robin H. (1989), *Uvod u sociologiju*, Zagreb: Globus.
- Hofstede G. (2001), *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Inglehart R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press.
- Inglehart R., Baker W. (2000), „Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values“, *American Sociological Review*, 65: pp. 19–51.
- Inglehart R., Welzel C. (2007), (originalno izdanje 2005), *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Zagreb: Politička kultura.
- Inkeles A., Smith D. (1974), *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*, Cambridge: Harvard University Press.
- Janković A. (2016), *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Republici Srpskoj*, Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, neobjavljena doktorska disertacija.
- Lazić M. (1994), *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić M. (2005), *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić M. (2011), *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić M. (2011a), „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123–144.
- Lazić M., Pešić J. (2013), „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: M. Lazić i S. Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISIFF.
- Lazić Mladen (1996), „Delatni potencijal društvenih grupa“, *Sociologija*, br. 2, str. 259–288.
- Marks K., Fridrih E. (1964), *Nemačka ideologija, knjiga I*, Beograd: Kultura.
- Milić A. ur. (1990), *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Milić V. (1989), *Prilozi istoriji sociologije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Milić V. (1996), *Sociološki metod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, treće izdanje.
- Mils R. (1964), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Savremena škola.
- Mitrović M. (2005), *Sociologija – osnovni pojmovi i problemi*, Beograd: Pravni fakultet.
- Pantić D. (1977), „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“ u: M. Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Pantić D. (1981), *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije.
- Pantić D. (1990), *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

- Pantić D. (2005), „Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične“, Novi Sad: Zbornik matice srpske za društvene nauke, br. 118–119.
- Pantić D.(1977a), *Vrednosne orijentacije, osobine ličnosti i klasna pripadnost*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, doktorska disertacija.
- Pavlović Z. (2009), *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*, Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za političko-loška istraživanja i javno mnjenje.
- Pavlović Z. (2009a), „Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja“, *Primenjena psihologija*, Vol. 2 (2), str. 149–166.
- Pešić J. (2016), *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, neobjavljena doktorska disertacija.
- Pusić E. (1977), „Vrijednosti i društvena regulacija“ u: D. Sekulić ur. (1977), *Vrijednosti i društveni sistem*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 11–33.
- Ricer Dž. (2012), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik, drugo izdanje.
- Rot N. (2003), *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, deseto izdanje.
- Rot N., Havelka N. (1973), *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Sekulić D. (2011), „Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena“, *Politička misao*, Vol. 48, broj 3.
- Todorović M., Nedović Slobodanka (1996), *Sociološki rečnik*, Beograd: Bona Fides i Čigoja štampa.
- Veber M.(1976), *Privreda i društvo, I tom*, Beograd: Prosveta.